

LICHAAMSBEELD

Een multidimensioneel concept en haar consequenties op schoonheidsbeleving van vrouwen en mannen^o

Liesbeth Woertman*

Wanneer de dimensies van het lichaamsbeeld meer met elkaar conflicteren, vindt men zichzelf minder mooi en is de cosmetische veranderingswens hoger. Belangrijkste sekseverschil zit in de cosmetische veranderingswens die voor alle vrouwen redelijk hoog is, terwijl bij mannen leeftijd discrimineert. De jongste mannen hebben de hoogste cosmetische veranderingswens.

In de psychologie is nog maar betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar de beleving van het lichaam. Het lichaamsbeeld speelt echter een belangrijke rol in het zelfbeeld van mensen. Voor de ontwikkeling van de mentale representatie van het lichaam zijn de reacties van anderen van cruciaal belang: wij hebben een voorstelling van de kenmerken die anderen ons toeschrijven en van de waardering die zij aan die kenmerken toekennen. De schoonheidsidealen van de omringende cultuur fungeren hierbij als een ijkpunt waarmee mensen hun eigen uiterlijk vergelijken.

De auteur onderzocht hoe verschillende groepen mensen (N=1041) over hun lichaam denken en welke waarde zij toekennen aan de mening van anderen. De nadruk ligt op de discrepantie die kan optreden tussen het feitelijke-, het beleefde- en het ideale lichaamsbeeld van vrouwen en mannen.

Lichaamsbeeld in ontwikkeling

Wij bouwen een lichaamsbeeld en mentale representatie van ons lichaam op in interactie met anderen en wij beleven allerlei sensaties en emoties in dit contact. De cognitieve mogelijkheid tot het 'maken'; het opbouwen van een lichaamsbeeld begint zo rond de achttien maanden. Allerlei ervaringen, positieve en negatieve, worden gedurende ons hele leven opgenomen in dit lichaamsbeeld. Dit betekent dat ons lichaamsbeeld kan veranderen. Ons biologische lichaam verandert en krijgt afhankelijk van de sociale context verschillende betekenissen. Wij worden groter, krijgen secundaire geslachtskenmerken, worden soms zwanger, komen in de overgang, worden rimpeliger, kleiner en sterven.

Behalve verandering is er ook een constante ervaring met ons lichaam. De ervaring dat

- * Dr. L. Woertman, psycholoog-seksuoloog NVVS. Docent vakgroep Klinische Psychologie & Gezondheidspsychologie, Universiteit Utrecht, Heidelberglaan 1, 3508 TC Utrecht.
- ^o Bewerking en samenvatting van een Academisch proefschrift: L. Woertman (1994). Beelden van een lichaam. De mentale representatie van lichaamsbeelden. Swets & Zeitlinger, Zeist. Geaccepteerd voor publicatie 8 maart 1995.

mijn lichaam van mij is, is er meestal gewoon en doet ons vaak vergeten dat dit gevoel van eenheid, welke vanzelfsprekend lijkt, een ontwikkelingstaak is.

Deze ervaring van eenheid hebben wij onder andere verworven door de aanrakingen van en het aangekeken worden door anderen. Strelen is de fysieke bevestiging van goedheid, genot, de vreugde van dit belichaamde bestaan als er-zijnde en als-er-voor-elkaar-zijn. Slaan is de lichamelijke ervaring van slecht-zijn, pijn, er niet mogen zijn. Via deze aanrakingen leren wij de grens tussen binnen en buiten, ik en de ander, tussen een positief of een negatief lichaams-en zelfbeeld.

De meeste theoretici gaan ervan uit dat een kind begint met een vaag bewustzijn van het eigen lichaam via de aanrakingen. Fisher (1986) heeft 204 bladzijden van zijn boek 'Development and structure of the body image' nodig om een overzicht te presenteren van het onderzoek op het gebied van de individuele beleving van lichaamsgrenzen. Piaget (1945) en anderen nemen aan dat de eerste bewustwording van kinderen van de wereld om zich heen voortkomt uit hun sensori-motorische ervaringen. Het bewegen van het lichaam in een ruimte, het aanraken van dingen, zelf aangeraakt worden, geeft de basis voor het structureren van zichzelf en de wereld.

De laatste jaren wordt er meer getheoretiseerd over de betekenis van een vrouw als eerste spiegel voor zowel het meisje als de jongen. Tot nu toe is er geen onderzoek verricht naar het veelal fysiek afwezig zijn van mannen en het gevolg hiervan voor de ontwikkeling van een positief lichaamsbeeld voor jongens.

Sociaal culturele aspecten van het lichaamsbeeld

In deze studie is er gekozen om de rol van de massamedia te analyseren, als een voorbeeld van culturele beïnvloeding van het lichaamsbeeld. De media presenteren niet alleen beelden als een optelsom van consensus over wat een aantrekkelijk uiterlijk is, maar de massamedia produceren zelf beelden. Een ander belangrijke culturele invloed op het lichaamsbeeld is de taal. De taal is vol van normen en waarden die in een cultuur gegeven zijn en die het individu binden aan de moraal van die groep (Traas, 1990). De betekenisgeving van ons lichaam komt tot stand via die taal.

Schoonheidsidealen variëren in tijd en plaats. Vet was essentieel bij vrouwen, bij mannen waren het de spieren. Het lichaamsbeeld omvat culturele standaarden (Fallon, 1990). De media zouden wij op kunnen vatten als een culturele spiegel van ideale lichamen, omdat tijdschriften, films, video's, foto's en reclames culturele ideaalbeelden produceren en reproduceren. Modellen en voorstellingen van een welbepaald uiterlijk worden naar voren geschoven als mooi en aantrekkelijk. Perrot (1987) schrijft in zijn studie 'Werken aan de schijn': 'De reusachtige markten die vandaag de dag bestaan rond 'schoonheid' en 'gezondheid', rond de lijn en de vorm, voorzien in een vraag die op grote schaal wordt opgewekt door het normatieve model waarvan de goederen en diensten die op deze markten verhandeld worden, vergezeld gaan en door het nieuwe schuldgevoel waarmee degenen die zich niet conformeren aan dit model worden opgezadeld'.

De toenemende omvang en het bereik van de media in de afgelopen decennia hebben een uniformiteit in culturen veroorzaakt. Schoonheidsidealen worden steeds gelijkvormiger, waarbij het voor vrouwen opvallend is, dat zij alsmaar dunner en langer in beeld worden gebracht. Ideaalbeelden die volledig gestileerd worden middels belichting, make-up en dure

kleding dringen ons netvlies binnen.

Schoonheid, aantrekkelijkheid en daarmee een prettig en gezond leven lijkt te koop. Wie niet mooi is, telt niet mee. Het lichaamsbeeld van vrouwen en mannen wordt beïnvloed door sociaal-culturele factoren.

In deze studie ligt het accent op schoonheid omdat met name het uiterlijk van een vrouw, meer dan dat van een kind of een man, op die dimensie wordt beoordeeld. De cultuur houdt vrouwen een spiegel voor waarin zij ziet hoe zij moet zijn. Dit spiegelbeeld internaliseren vrouwen als een na te streven ideaal en zij zullen hun gezicht en lichaam daaraan aanpassen. De spiegel die aan mannen wordt voorgehouden is er niet een van schoonheid, maar van hun functie in de samenleving. Lichaamsgewicht speelt bij mannen wel een rol, maar in mindere mate dan bij vrouwen. Spieren lijken bij mannen het belangrijkste schoonheidskenmerk te zijn. Jeugd is niet per definitie aantrekkelijk, hoewel jongensachtig zijn een positief attribuut is. De spiegel die aan gekleurde mensen wordt voorgehouden, is een wit spiegelbeeld. Homoseksuelen kijken in een heteroseksuele spiegel; lesbisch vrouwen wordt een 'mannelijk' en homoseksuele mannen een 'vrouwelijk' spiegelbeeld voorgehouden.

Van theorie naar onderzoek

Mensen ontwikkelen in de eerste levensjaren een lichaamsbeeld. Zij gaan beseffen wie zij zijn in de aanrakingen die zij ervaren van anderen. In de aanrakingen die zij geven aan anderen. Er zijn signalen in het lichaam, de maag trekt samen, zij ervaren kilte, zij schreeuwen of huilen om voedsel en warmte en anderen beantwoorden die vragen op een bepaalde wijze. Het onderzoek naar die interacties wijst uit dat zuigelingen zich al op verschillende wijzen ontwikkelen afhankelijk van de aard van die interacties. Aan de ene kant hebben wij extreme verwaarlozing. Het kind krijgt te weinig of te slechte voeding. De effecten hiervan zijn ons maar al te bekend uit de beelden die ons bijna dagelijks uit hongerende delen van de wereld bereiken. Grote, holle ogen, gezwollen buikjes, een algemene a-vitaliteit. Hoe liefdevol deze kinderen ook worden aangeraakt en gekoesterd worden door hun wanhopige moeders wij weten dat zij jong zullen sterven of dat als zij overleven, hun cognitieve ontwikkeling sterk verstoord blijft.

Maar het omgekeerde lijkt ook waar; kinderen die voldoende voedsel krijgen maar onvoldoende worden aangeraakt, worden geslagen of seksueel misbruikt worden in de eerste levensjaren hebben op latere leeftijd emotionele en gedragsproblemen.

Als wij de aanrakingen in de eerste levensjaren en de sociale context waarin mensen opgroeien zien als spiegels die voor het zich ontwikkelde lichaamsbesef maatstaven zijn dan leidt dit tot de voorspelling dat vrouwen en mannen, witten en zwarten, hetero- en homoseksuele mensen, positief en negatief aangeraakte mensen als zij volwassen zijn een ander lichaamsbeeld moeten hebben.

Sekse en kleur zijn sociaal zichtbare kenmerken, zij zijn in eerste instantie niet te verhullen. Het lichamelijk- affectief en/of seksueel misbruikt zijn en seksuele voorkeur zijn niet zichtbaar, maar 'verraden' zich soms in gebaren, blikken, toenaderingen, afwijzingen en taal. Zowel zichtbare kenmerken als sekse, leeftijd en kleur als onzichtbare kenmerken als misbruik en voorkeur spiegelen zich aan een sociale context die hen een ideaalbeeld voorhoudt, een sociale vergelijking van het lichamelijke zelf met het ideale lichamelijke zelf.

Op basis van drie literatuurhoofdstukken wordt de volgende probleemstelling geformuleerd:

Het lichaamsbeeld is een multidimensioneel psychologisch construct, dat sociaal en cultureel is ingekleurd en opgebouwd en herbouwd wordt in de aanrakingen en interacties met anderen. Hetzelfde feitelijke lichaam krijgt in haar verschillende sociale en culturele contexten een andere betekenis. Naarmate de te onderscheiden dimensies van het lichaamsbeeld meer met elkaar conflicteren, des te lager zal de tevredenheid met het lichaam zijn en des te hoger de cosmetische veranderingswens.

Uit de probleemstelling zijn onderstaande onderzoeksvragen geformuleerd:

- * Hangt de mate van tevredenheid met en de sterkte van de cosmetische veranderingswens over het eigen lichaam samen met de congruentie tussen de dimensies van het lichaamsbeeld?
- * Hangt de mate van tevredenheid en de cosmetische veranderingswens over het eigen lichaam samen met het al dan niet behoren tot een meerder- versus minderheids-groepering?
- * Hebben mensen die negatief aangeraakt zijn in hun leven een negatiever lichaamsbeeld?

In dit artikel wordt ingegaan op de eerste twee vragen.

Onderzoeksonderwerp

Lichaamsbeeld wordt in deze studie opgevat als een multidimensioneel psychologisch concept dat mensen hebben over hun eigen lichaam. Deze dimensies vormen in een bepaalde samenhang het huidige lichaamsbeeld van een vrouw of man. Op grond van theoretische uitgangspunten is er een onderscheid gemaakt in vier dimensies van het lichaamsbeeld.

1. Het feitelijke of objectieve lichaam. Een lichaam heeft een sekse die op allerlei manieren zichtbaar is in primaire en secundaire geslachtskenmerken, Alsmede ook een leeftijd die wordt uitgedrukt in de tijd tussen het moment van de conceptie en het heden. Samen met lengte en gewicht waarvoor objectieve maatstaven zijn aangelegd, vormen deze vier elementen het feitelijk lichaamsbeeld.
2. Het beleefde lichaam. Dit is het lichaam dat in onze theorie is 'ontstaan' door aanrakingen in de eerste levensjaren, in interactie met anderen en in confrontatie met sociale beelden over wie men moet zijn. Een mens beleeft het eigen lichaam als lelijk of mooi, waardevol of waardeloos enzovoort.
3. Het sociale lichaam. Elk mens functioneert met het lichaam in een aantal sociale rollen, zoals vrouw-man, moeder-vader enzovoort.
4. Het ideale lichaam. Dit is het model dat de mens zich voorhoudt als: zo zou ik willen zijn. Wij spreken in deze studie van lichaamsbeelden in plaats van lichamen omdat wij veronderstellen dat het gaat om psychische beelden, cognitieve schema's en taalconstructies die een persoon van de werkelijkheid (feitelijke-beleefde-sociale- en ideale lichamen) heeft. Mentale representaties van lichamen die samenhangen en een besef genereren; dit is mijn ik-lichaam, dit is een onvervreemdbaar deel van mijn zelf.

Methoden

Op verschillende wijzen wordt in dit onderzoek geprobeerd een zo'n duidelijk mogelijke rap-

portage te krijgen over het lichaamsbeeld.

Als eerste fungeren feitelijke gegevens van de respondenten (sekse, leeftijd, gewicht en lengte) als maat voor de dimensie 'het feitelijke lichaam'.

Verder wordt via het voorleggen van een voor dit onderzoek vervaardigde vragenlijst, hun beleefde lichaamsbeeld bepaald op de dimensies positief versus negatief en mooi-lelijk. Omdat dit relationele begrippen zijn, zijn er ook vragen opgenomen over hoe mensen denken dat andere mannen en vrouwen hun gezicht en lichaam beoordelen.

Ook is elke respondent gevraagd een tekening van zichzelf te maken. Bepaalde items van de vragenlijst worden gecorreleerd aan de tekening. De tekening is zoveel mogelijk gescoord op objectieve maten, zoals lengte in centimeters, vlakverdeling, plaats van de tekening, alleen een hoofd of totale persoon.

De sociale beelden (de derde dimensie) zijn geoperationaliseerd in een zin-aanvultest. Alle zinnen beginnen met het lichaam van een (sociale rol) is... Deze zinnen dienen door de respondent afgemaakt te worden. Het idee is, dat elke sociale rol een andere lichamelijke presentatie veronderstelt, die door de respondenten in taal kan worden uitgedrukt en tevens een evaluatie van de rollen (positief/negatief of neutraal) inhoudt. De antwoorden van de respondenten zijn gescoord op de dimensie positief-negatief. Op deze manier is een attitude-schaal geconstrueerd op het niveau van het sociale, in tegenstelling tot de vragen in de lichaamsbeeldlijst die verwijzen naar intra-psychische attitudes.

De vierde methode die is toegepast, is het laten rangordenen van tien foto's. Het idee achter deze methode is dat de samenleving beelden presenteert over hoe een aantrekkelijke vrouw en man eruit dienen te zien. Deze afbeeldingen worden gebruikt om respondenten hun huidig- en hun ideale lichaamsbeeld te laten uitdrukken. De rangordening van de foto's wordt gebruikt om de divergentie te bepalen tussen het huidige-en het ideale lichaamsbeeld.

De onderzoeksgroep

De onderzoeksgroep bestaat uit 1041 vrouwen en mannen in de leeftijd van 12 tot en met 92 jaar. Sekse, leeftijd, kleur en seksuele voorkeur zijn belangrijke variabelen in dit onderzoek. Deze groep is geworven in de periode juli 1991 tot en met november 1993. Er is gestreefd naar een grote mate van externe validiteit om derhalve een goede representativiteit te creëren, onder andere door naar een grote variatie in achtergrondvariabelen te zoeken. Ondanks dit streven is de onderzoeksgroep in vergelijking met CBS gegevens aan de jonge kant en is de groep wat hoger opgeleid dan de Nederlandse populatie.

Enkele resultaten

Meerderheidsgroepen

Op grond van onze gegevens vallen de volgende conclusies te trekken over de witte, heteroseksuele vrouwen en mannen (n=550).

De factoranalyse op de vragen uit de vragenlijst toonde aan dat de waardering van het eigen gezicht en die van de rest van het lichaam twee dimensies vormen. Het ik-gezicht is als het ware losgekoppeld van het ik-lichaam. Er zijn dus niet alleen verschillende dimensies te

onderscheiden in een lichaamsbeeld (feitelijk- beleefd- sociaal- en ideaal), maar deze dimensies vallen uiteen in een gezichts- en in een rest van het lichaamsbeeld. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Het gezicht is het meest sociale deel van ons lichaam dat altijd zichtbaar is. Vrouwen worden beoordeeld op een glad en regelmatig gezicht, mannen alleen op een regelmatig gezicht. Het lichaam kunnen wij verhullen met kleding. Ook uit de gemaakte tekeningen blijkt dat respondenten een onderscheid maken tussen hun gezicht en lichaam; een groot deel van de mensen tekenen alleen een gezicht, terwijl anderen zichzelf helemaal weergeven.

Naast deze ont koppeling van gezicht en lichaam, blijkt dat het beeld dat mensen van zichzelf hebben, gekoppeld is aan het waargenomen beeld door anderen. De waargenomen waardering is vermengd geraakt met de eigen schoonheidswaardering. Dit onderzoeksresultaat bevestigt de sociale inkleuring van het beleefde lichaamsbeeld van vrouwen en mannen.

Lengte en gewicht zijn belangrijke variabelen die de dimensie rest van het lichaam constitueren. Dit onderzoek wijst uit dat vrouwen zich minder vaak een normaal gewicht toekennen dan mannen. Vrouwen beleven zich dikker dan dat zij feitelijk zijn.

De belangrijkste vraag is of mensen, die congruent zijn op deze dimensie, een hogere mate van welbevinden hebben, een lagere cosmetische veranderingswens en of zij zichzelf mooier vinden dan de mensen, die een discrepantie vertonen op deze dimensie? 30% van de witte, heteroseksuele vrouwen en 48% van de mannen geven aan dat er voor hen geen verschil is tussen hun huidig- en hun ideale lichaamsbeeld.

Berekeningen laten zien dat mensen die congruent zijn in hun huidig- en hun ideale lichaamsbeeld hun gezicht ($p=.005$) en hun lichaam ($p=.007$) mooier vinden dan de groep mensen die een ander ideaal hebben dan hun huidig lichaamsbeeld. Ook is de cosmetische veranderingswens ($p=.0003$) lager van de groep mensen die congruent zijn op deze dimensie en ervaren zij een hogere mate van welbevinden ($p=.04$). Dit gegeven bevestigt de vraag die wij aan dit onderzoek hebben gesteld. Naarmate de dimensies van het lichaamsbeeld meer samenhangen, des te lager is de cosmetische veranderingswens en des te hoger het welbevinden en vinden zij zichzelf mooier.

Daarna is deze berekening ook uitgevoerd naar sekse en dan zien wij dat de resultaten vooral op het conto van vrouwen geschreven kunnen worden. Voor vrouwen geldt dat congruentie op het huidige- en het ideale lichaamsbeeld samenhangt met het zichzelf mooier vinden en een hogere mate van welbevinden, maar GEEN significant verschil werd gevonden op hun cosmetische veranderingswens.

Bij mannen is congruentie op het huidig- en ideale lichaamsbeeld geen voorspeller voor hun schoonheidsbeleving noch op hun cosmetische veranderingswens, maar alleen op hun welbevinden.

Minderheidsgroepen

Behalve witte, heteroseksuele vrouwen en mannen ($n=550$) hebben er ook gekleurde vrouwen en mannen ($n=72$), lesbische vrouwen ($n=161$) en homoseksuele mannen ($n=242$) aan dit onderzoek deelgenomen.

Hebben mensen die tot een minderheidsgroepering behoren een grotere cosmetische veranderingswens, een lagere mate van welbevinden en ervaren zij zichzelf als minder mooi dan de mensen die tot een meerderheid behoren?

De gekleurde mannen en vrouwen vinden zichzelf het mooist in vergelijking met de andere

groepen en ervaren de hoogste mate van welbevinden. Voor 35.7% van de gekleurde vrouwen en maar liefst 76.7% van de gekleurde mannen valt het huidig- en het ideale lichaamsbeeld samen. Gekleurde mannen vinden zichzelf het allermooist van alle onderzochte groepen en ervaren de hoogste mate van welbevinden en de allerlaagste cosmetische veranderingswens.

Voor de gekleurde vrouwen die congruent zijn in hun huidig- en hun ideale lichaamsbeeld zijn geen significante verschillen op hun schoonheidsbeleving gevonden maar wel een significante hogere mate van welbevinden. Opvallend is wel de hoge cosmetische veranderingswens van de gekleurde vrouwen. De gekleurde vrouwen geven aan dat zij heel graag iets aan hun gezicht en/of lichaam willen laten veranderen.

Onduidelijk is WAT zij willen veranderen, aangezien deze vraag in het onderzoek niet is gesteld. Gekleurde mensen geven aan dat zij niet alleen in witte spiegels kijken, maar dat juist andere gekleurde mensen belangrijk zijn in de oordeelvorming over de eigen schoonheid.

Voor 41% van de lesbische vrouwen valt het huidige- en het ideale lichaamsbeeld samen. Het wel of niet samenvallen van het huidig- en ideale lichaamsbeeld heeft geen significante verschillen op de schoonheidsbeleving van lesbische vrouwen tot gevolg. Wel hebben de lesbische vrouwen, die een ander ideaalbeeld hebben ten opzichte van hun huidig lichaamsbeeld, een hogere cosmetische veranderingwens ($p=.0129$) en een lagere mate van welbevinden ($p=.0045$). Wat betreft de lesbische vrouwen kan slechts een gedeelte van onze vraag positief beantwoord worden. Immers een samenhang op de dimensie huidig-ideaal lichaamsbeeld levert voor de lesbische vrouwen wel een lagere cosmetische veranderingwens en een hogere mate van welbevinden op, maar leidt niet tot het mooier vinden van zichzelf, zoals dat wel het geval is bij de voornamelijk heteroseksuele vrouwen. De gemiddelde op de schaal 'zichzelf mooi vinden' tendeert wel in dezelfde richting als bij de heteroseksuele vrouwen. De lesbische vrouwen waarvan het ideale beeld samenvalt met hun huidig lichaamsbeeld, ervaren zich gemiddeld wel als mooier ($m=3.88$) dan de lesbische vrouwen, die een discrepantie hebben op deze dimensie, maar deze verschillen zijn niet significant ($m=4.08$).

40.7% van de homoseksuele mannen heeft hetzelfde ideale lichaamsbeeld als hun huidige. Een centrale vraag die aan dit onderzoek ten grondslag ligt, namelijk of wanneer de dimensies van het lichaamsbeeld meer samenhangen, mensen zichzelf dan mooier vinden, een lagere cosmetische veranderingwens hebben en een hoger welbevinden, kan bij deze groep homoseksuele mannen slechts gedeeltelijk worden bevestigd.

Mannen die congruent zijn, ervaren wel een hogere mate van welbevinden en vinden wel hun gezicht mooier maar niet hun lichaam, in vergelijking met de homomannen die discrepant zijn op deze dimensie. Op gemiddeld niveau tenderen de schoonheidsbeleving van het lichaam en de cosmetische veranderingwens wel in de verwachte richting, maar deze verschillen zijn niet significant.

Conclusies resultaten

Samenvattend kunnen wij stellen dat het samenvallen van de dimensie huidig-ideaal lichaamsbeeld samenhangt met de schoonheidsbeleving van mensen. Mensen die zichzelf mooier vinden, ervaren een hogere mate van welbevinden, maar dit leidt niet altijd tot een lagere cosmetische veranderingwens.

Bij vrouwen is er een sterkere relatie tussen congruentie op hun huidig en ideale lichaamsbeeld en hun schoonheidsbeleving en de mate van welbevinden. Er werd geen 'leeftijds' effect gevonden voor hun cosmetische veranderingswens, die is bij alle vrouwen relatief hoog (in vergelijking met mannen).

Bij mannen zien wij dat leeftijd wel een effect heeft op hun cosmetische veranderingswens. De jongste groep hetero- en homomannen hebben de hoogste cosmetische veranderingswens. Met het klimmen van de jaren zien wij die veranderingswens bij de mannen langzaam afnemen.

Summary

Body image; a multidimensional construct and her consequences on the feelings of beauty of men and women

The body image is a psychological construct which is built up in touches and interactions with significant others. Three dimensions can be distinguished, which in a certain coherence constitute the body image of an individual person. The more discrepant the dimensions of the body image are, the less beautiful people think they are and the higher their cosmetic wishes are.

Literatuur

- Fallon, A. (1990). Culture in the mirror; Sociocultural determinants of body image. In: T. Cash & T. Pruzinsky. (eds.) *Body images*. The Guilford press, New York.
- Fisher, S. (1986). *Development and structure of the body image*. Erlbaum, Hillsdale.
- Fisher, S. (1989). *Sexual images of the self: the psychology of erotic sensations and illusions*. Erlbaum, Hillsdale.
- Herman, J.L. (1993). *Trauma en herstel*. Wereldbibliotheek, Amsterdam.
- Piaget, J. (1945). *Play, dreams and imitation in childhood*. Norton, New York.
- Piaget, J. (1954). *The construction of reality in the child*. Basic Books, New York.
- Perrot, Ph. (1987). *Werken aan de schijn. Veranderingen van het vrouwelijk lichaam*. Sun, Nijmegen.
- Traas, M. (1990). *Cultuur en identiteit*. Intro, Nijkerk.
- Woertman, L. (1994). *Beelden van een lichaam. De mentale representatie van lichaamsbeelden*. Swets & Zeitlinger, Lisse.